

**СЛУХАТИ, ЧУТИ, РОЗУМІТИ:
УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ XX–XXI СТОЛІТЬ**

■■■ HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG
КИЇВ

ПРЕДСТАВНИЦТВО ФОНДУ
ІМЕНІ ГАЙНРІХА БЬОЛЛЯ В УКРАЇНІ

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ
УСНОЇ ІСТОРИЇ

**LISTENING,
HEARING,
UNDERSTANDING:**

**СЛУХАТИ,
ЧУТИ,
РОЗУМІТИ:**

**AN ORAL HISTORY OF UKRAINE
IN THE TWENTIETH AND TWENTY-FIRST
CENTURIES**

**УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
XX–XXI СТОЛІТЬ**

Рекомендовано до друку Вченою радою філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Протокол №5 від 30 квітня 2021 р.

Рецензенти:

Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України;

Юрій Волошин, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

С49 **Слухати, чути, розуміти:** усна історія України ХХ–ХХІ століть : зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко. – Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2021. – 352 с.

ISBN

У збірнику наукових статей представлено роботи українських та зарубіжних фахівців, які працюють у напрямі усної історії чи з використанням її методів. Статті присвячено різним аспектам історії України ХХ–ХХІ століть, зокрема нещодавнім та поточним подіям: Революції Гідності та російсько-українській війні. Розвідки стосуються багатьох актуальних питань сучасної методології та практики усної історичного дослідження, а також проблем політизації тематичного спектра усної історичних досліджень, співвідношення політичної заангажованості, наукової етики та академічної відповідальності, питань конфліктів та взаємодій між усною історією і пам'яттю, колективними уявленнями і академічними дискурсами.

Окрему увагу приділено рефлексіям щодо застосування методології усної історії для аналізу кризових та переломних періодів історії, їхніх поточних наслідків тощо.

УДК 930.2:801.81](477)»19/20»(082.1)

The present collection features articles by Ukrainian and foreign scholars who are working in the field of oral history or are using its methods. The authors examine various aspects of Ukrainian history in the twentieth and twenty-first centuries, particularly recent and current events: the Revolution of Dignity and the Russo-Ukrainian War. They investigate many current questions relating to contemporary methodology and the practices of oral history research, as well as problems connected with the politicization of the thematic spectrum of oral history research, the correlation between political engagement, scholarly ethics, and academic responsibility, and conflicts and interactions between oral history and memory and between community perceptions and academic discourses.

The articles also explore the application of oral history methodology for the analysis of critical periods in history, their current consequences, etc.

© Українська асоціація усної історії, 2021

© Представництво Фонду імені Гайнріха Бьоля в Україні, 2021

© Авторки та автори публікацій, 2021

ISBN

ЗМІСТ

Вступ

Гелінада Грінченко

Питання, наративи, інтерпретації: усна історія як мистецтво балансу і взаємодії 15

I

Усна історія (не)завершеного минулого: академічна і публічна практика

Галина Боднар

«Сьогодні історія твориться в Україні». Усна історія і досвіди незавершених революцій та війни: міркування про дискусійне і (не)очевидне 31

Наталія Отрищенко

Публічні усноїсторичні проєкти в Україні: між «наданням голосу» й інструменталізацією 59

II

Минула епоха, «зниклі» люди: місця, особи і (по)дії крізь призму усної історії

Наталія Ханенко-Фрізен

Наративні репрезентації індивідуальної дієздатності в селянських усних історіях про колгоспні часи 79

Елеонора Нарвселіус

«Просто взяли і в'їхали – і всьо»: Помешкання й приватний простір як місце (не)пам'яті про «зникле» населення Львова 109

III

Нескінчена пам'ять, невичерпні сюжети: нові герої і нові паралелі воєнних історій

Андрій Усач

«То не німці...»: місцеві винуватці Голокосту в неєврейських усноїсторичних свідченнях 143

Дмитро Титаренко

«Детство пришлося на війну – видать, в війну придеться и умереть...»: свідки Другої світової/Великої Вітчизняної війни в умовах воєнного конфлікту на Донбасі 163

IV

Невидимі учасниці/ки відомих подій: невідомі досвіди і смисли

Ірина Єзерська-Вдовіна

Спогади дітей українських дисидентів про використання радянською системою родинного чинника в боротьбі з інакодумцями 199

Аліна Добошевська

Участь жінок у дисидентському русі 60–80-х років в Україні 235

V

Інтерв'юер(ка) як уявна аудиторія: самообмеження та інші «фільтри» оповіді

Оксана Годованська

«Ну я не хочу називати прізвища. Ти вже не записуєш?»: самоцензура як вірогідна схованка 255

Мартін-Олександр Кислий

Особливості проведення усноїсторичних досліджень у сучасному Криму та нові старі наративи 271

VI

Практичні вправи: методика інтерв'ювання та питання етики усноїсторичного дослідження

Доналд Річі

Як проводити інтерв'ю 287

Алессандро Портеллі

Як назбирати трохи знань: кілька думок про етику усної історії 321

Про авторів 339

Список ілюстрацій 343

CONTENTS

Introduction

Gelinada Grinchenko

Questions, Narratives, Interpretations: Oral History as the Art of Balance and Interaction 15

I

Oral History of the (Un)Finished Past: Academic and Public Practice

Halyna Bodnar

«History is being created in Ukraine today»: Oral History and the Experiences of Unfinished Revolution and War: Meditations on the Debatable and the (Non)Obvious 31

Natalia Otrishchenko

Public Oral History Projects in Ukraine: Between «Giving Voice» and Instrumentalization 59

II

The Past Era, «Disappeared» People: Places, People, Acts, and Events through the Prism of Oral History

Natalia Khanenko-Friesen

Narrative Representations of Individual Capacity in Rural Oral Histories about the Collective Farm Period 79

Eleonora Narvselius

«We just moved in, and this is it»: Housing and home space as a site of (dis)remembrance of the vanished East-Central European populations 109

III

Imperfect Memory, Inexhaustible Subjects: New Heroes and New Parallels of War Stories

Andrii Usach

«Those were not the Germans...»: Local Perpetrators of the Holocaust in Non-Jewish Oral History Testimonies..... 143

Dmytro Tytarenko

«My childhood was spent in the war – I guess I'll have to die in the war, too»: Eyewitnesses of the Second World War/Great Patriotic War in the Conditions of the Military Conflict in the Donbas 163

IV

Invisible Female and Male Participants in Famous Events: Unknown Experiences and Meanings

Iryna Yezerska-Vdovenko

Reminiscences of Ukrainian Dissidents' Children about the Soviet System's Use of the Family Factor in the Struggle against Dissidents 199

Alina Doboshevska

Women's Participation in the Ukrainian Dissident Movement of the 1960s–1980s 235

V

The Male/Female Interviewer As an Imaginary Audience: Self-Restraint and Other Narrative Filters

Oksana Hodovanska

«Well, I don't want to name names. You're already recording?»: Self-Censorship As a Potential Hiding Place..... 255

Martin-Oleksandr Kysly

Peculiarities of Conducting Oral History Research in Today's Crimea and New Old Narratives 271

VI

Practical Exercises: Methods of Interviewing and the Question of Ethics in Oral History Research

Donald Ritchie

Conducting Interviews 287

Alessandro Portelli

Trying to Gather a Little Knowledge: Some Thoughts on the Ethics of Oral History..... 321

About Authors 339

List of illustrations 343

ВСТУП

ПИТАННЯ, НАРАТИВИ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ: усна історія як мистецтво балансу і взаємодії

Гелінада Грінченко

У вступній статті йдеться про основні тенденції розвитку усної історії в постсоціалістичній Європі та Україні й ті зміни, які були привнесені в цей розвиток подіями 2013–14 рр. та російсько-українською війною; про етичні стандарти й настанови сучасних усноісторичних досліджень і дослідницькі рефлексії, які супроводжують обговорення цих стандартів; про загальний дизайн збірника з позиції долучення його авторів до вузлових пунктів сучасних усноісторичних дискусій.

були закладені на хвилі ентузіазму років перебудови, коли історики почали відкривати нові факти, досліджувати «білі плями» та «чорні сторінки» історії, а також застосовувати нові методології, серед яких – з записування та аналізу усних історій. Емоційний підйом, протестний настрій, натхнення та завзятість у дослідженні раніше заборонених та неможливих для радянської історіографії тем в останні роки існування СРСР надихнули молодих учених на утворення кількох об'єднань і товариств, зокрема Товариства усної історії в СРСР при Радянській асоціації молодих істориків, про створення якого було проголошено на першій конференції з усної історії в СРСР, що відбулася в листопаді 1989 року в Кірові². На цьому етапі передісторії становлення і поширення усної історії в пострадянських країнах першою академічною роботою, присвяченою місцю усної історії в світовій гуманітаристиці та узагальненню зарубіжного досвіду її використання, стала стаття Дмитра Урсу, на той час професора Сімферопольського університету, «Методологічні проблеми усної історії»³. У своїх подальших роботах автор продовжив висвітлення особливостей усної історії з методологічної та історіографічної перспектив, але з середини 1990-х припинив публікацію робіт з цієї тематики⁴. З розпадом СРСР та формуванням нових незалежних держав у кожній з них усна історія розвиватиметься своїми темпами та зі своєю специфікою, проте загальні тенденції її поступу пострадянськими територіями до середини 2010-х років будуть схожі та визначатимуться щонайменше ентузіазмом, завзяттям та критикою радянського історієписання років перебудови.

В Україні, попри загальну кризу 1990-х, нестабільність та невизначеність цих трансформаційних років як у соціально-економічній, так і в академічній сферах, усна історія як, напевно, жоден інший напрям соціогуманітарного знання, саме в ці роки отримала потужний стимул для свого формування та подальшого розвитку. Таким стимулом стали три академічні усноісторичні проєкти (два дослідницькі та один конференційний), ініційовані та реалізовані в країні у першій половині 1990-х рр. за вирішальної підтримки закордонних колег⁵. Ці ініціативи, за якими дуже швидко почали з'являтися й інші цікаві проєкти, заклали міцні основи рівноправного співробітництва українських дослідників у реалізації міжнародних усноісторичних проєктів та представлення їхніх результатів світовій фаховій усноісторичній спільноті, розпочали інституціоналізацію академічного напрямку усноісторичних студій та сприяли пошуку шляхів інтеграції усної історії в програми вітчизняних вищих навчальних закладів. А створення в середині 2000-х Української асоціації усної

часу, <https://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-viklik-chasu>

² Щеглова Т. К. Становление и развитие российской устной истории (oral history) в 1980–2010 годы в контексте общественно-политической и научной жизни России и в сравнении с международными традициями устной истории. *Устная история в современной исследовательской практике на постсоветском пространстве: сборник научных статей* / отв. ред. Т. К. Щеглова. Барнаул: Алтайский государственный педагогический университет, 2017. С. 72.

³ Урсу Д. П. Методологические проблемы устной истории, *Источниковедение отечественной истории*, М.: Наука, 1989. С. 3–32.

⁴ Дмитро Урсу був членом Товариства усної історії Росії (утворено на базі неформального Товариства усної історії СРСР) та брав активну участь у конференціях з усної історії, які на початку 1990-х відбувалися в російських містах. 2006 року він широко радів утворенню Української асоціації усної історії, але, на жаль, вже не зміг долучитися до активної співпраці.

⁵ Ідеться про дослідницькі проєкти з історії Української Греко-Католицької Церкви в підпіллі та колективізацію кінця 1920-поч. 30-х років, ініціаторами та фактичними керівниками яких були Борис Гудзяк та Вільям Нолл, та конференцію «Методологія і методи усної історії та біографістики у соціальних дослідженнях», що відбулася у Львові 1994 року. Про це детально в онлайн-публікаціях Оксани Кісь: Кісь О. Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики часу, <https://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-viklik-chasu>; З відстані двадцяти років: роздуми про конференції з усної історії у 1994 і в 2014 роках, <https://uamoderna.com/event/z-vidstani-20-roki>

історії як інформаційно-консультаційного та координаційного центру з розвитку та популяризації усноісторичного доробку уможливили постійні фахові зустрічі дослідників, реалізацію не тільки академічних, але й громадських проєктів тощо⁶.

Такий прискорений темп розвитку усної історії був характерним для багатьох пострадянських країн на рубежі ХХ–ХХІ століть. Саме в цей час тут масово організовували цікаві школи, тренінги, семінари й перші усноісторичні конференції, створювали центри й архіви усних історій, ініційовали й реалізовували міжнародні проєкти, налагоджували професійну комунікацію⁷.

Загалом до середини 2010-х динаміка пострадянської усної історії перебувала в руслі загальних тенденцій розвитку цього напрямку в Центрально-Східній Європі, яка після колапсу соціалістичної системи увійшла в період системних трансформаційних процесів, пов'язаних зі змінами усіх рівнів та складових соціуму, від соціально-політичних перетворень до змін поведінкових сценаріїв та повсякденних усталеностей. Тенденцій, які відрізняють розвиток усної історії на постсоціалістичному просторі від поступу цього напрямку світом, можна виокремити чотири⁸.

Перша стосується того унікального місця, яке усна історія посіла в дослідженні, «відкритті» та інтерпретації як соціалістичного минулого, так і постсоціалістичного сьогодення. Саме усна історія постала тим міцним інтелектуальним та академічним інструментом, який уможливив якісну дослідницьку рефлексію альтернативних, плюралістичних досвідів (звичного минулого та (нового) сьогодення і сприяв подальшому підважуванню домінуючої за соціалістичної епохи схеми вивчення суспільства як гомогенного, однорідного утворення з єдиним для всіх його груп минулим, теперішнім і майбутнім.

У цьому процесі парадигмальних зсувів дослідницької ініціативи з вивчення макрорівневих структур та великих колективів на дослідження долі й досвіду окремих індивідів і груп, чия історія та пам'ять перебували на маргінесах офіційної історіографії, усна історія в постсоціалістичних країнах посіла одне з центральних місць. Навіть більше, головне завдання усної історії як напрямку, спрямованого на вивчення суб'єктивного досвіду людини, її власних переконань, уподобань та упевненостей, моделей поведінки та особистісного вибору, набуло програмного значення для соціогуманітарного знання в цілому й висунуло усну історію на авансцену відомого «антропологічного перевороту», запізніле (порівняно з усім світом) захоплення яким в регіоні збіглося із загальними трансформаційними процесами. Це дає підстави говорити про другу тенденцію розвитку усної історії у східноєвро-

⁶ Інформація про конференційну та публікаційну діяльність УАВІ представлено на сайті Асоціації у відповідних розділах.

⁷ Наприклад, велике значення для популяризації методу усної історії на всьому пострадянському просторі того часу мали створення Центру усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі та проведення на його базі у 2002 році зимової школи «Усна історія: теорія і практика», внаслідок роботи якої була видана хрестоматія з усної історії, основою котрої стали перекладені праці найвідоміших представників західного усноісторичного «цеху». Відповідно опублікований за результатами двох дослідницьких проєктів названого Центру збірник «Пам'ять про блокаду. Свідчення очевидців та історична свідомість суспільства», який містить публікації усноісторичних інтерв'ю та аналітичні статті, залишається одним із найкращих у регіоні. Див.: Хрестоматія по устной истории: учебное издание / сост. М. В. Лоскутова, пер. с англ. СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2003. 396 с.; Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества / [Под ред. М.В.Лоскутовой]. М.: Новое издательство, 2006. 392 с.

⁸ Про ці тенденції детально див.: Khanenko-Friesen N., Grinchenko G. Introduction. *Reclaiming the Personal: Oral History in Post-Socialist Europe. Reclaiming the Personal: Oral History in Post-Socialist Europe* / Edited by Natalia Khanenko-Friesen and Gelinada Grinchenko. Toronto: University of Toronto Press, 2015. P. 3–18.

пейському регіоні – про її вагомий роль у зазначеній переорієнтації епістемологічних пріоритетів, спрямованих віднині на уважне дослідження історії, пам'яті й досвіду «маленької людини», та їхнє рівноправне і поєднане представлення в історіографії поряд/разом з «великими процесами» та макроструктурами.

Пов'язаною з вищезазначеною виступає наступна, третя тенденція, яка акцентує першочергове значення усної історії у виявленні невідомих старих та відкритті нових акторів/дієвців історичного процесу. З кінця 1980-х – початку 1990-х років методом усної історії відкривали і вивчали невідомі чи витіснені до того історію і пам'ять жертв та опонентів тоталітарних режимів, мовчазних свідків та невідомих учасників воєн і збройних конфліктів, представників етнічних, релігійних та інших меншин і багатьох інших людей, чий досвід та голос не були представлені в офіційних історіографіях соціалістичних країн.

Нарешті, на цьому шляху «винайдення» та вивчення багатокомпонентної історії постсоціалістичних країн усна історія проявила себе не тільки інтелектуальним, але й потужним політичним інструментом, вміло використовуваним у тривалому процесі (ре)концептуалізації минулого, передусім у висвітленні репресованої історії доби соціалізму. Викривальний пафос майже всіх інституцій пам'яті та вивчення (злочинів) тоталітаризму, утворених у регіоні наприкінці 1990-х – початку 2000-х та спрямованих на вивчення тоталітарного досвіду країн, був оснований на дослідженнях, проведених великою мірою методом усної історії. І саме від цього часу концентрація на вивченні травм і трагедій соціалістичного минулого стала перманентною ознакою усної історичних ініціатив дослідників з країн Центрально-Східноєвропейського регіону та на певний час витіснила з академічного дискурсу вивчення будь-якого позитивного досвіду чи пам'яті про соціалізм. Підкреслимо також, що, окрім відкриття та висвітлення травм і трагедій доби соціалізму, потужний політичний потенціал усної історії знайшов переконливе застосування у фіксації та дослідженні пам'яті про опозиційні й демократичні рухи центрально-східноєвропейських країн у їхній боротьбі за незалежність.

Події кінця 2013 – початку 2014 рр. відкрили нову сторінку в історії України та вплинули на всі сфери її життя – від «високої» політики до буденного повсякдення. Не могли вони не позначитися і на історієписанні, зокрема – на усній історії, яка відтоді розпочала новий період свого розвитку. На сьогодні впевнено можна говорити про унікальну порівняно з іншими країнами регіону роль усної історії, яку вона відіграє як в академічному, так і в суспільному житті України, адже від самого початку революційних подій у країні саме вона стала основним методом фіксації свідчень учасників Євромайдану, а згодом воїнів АТО, волонтерів, переселенців з окупованих територій. Відкритість та щирість спілкування, емпатія та увага до оповідача, повага до думок і досвіду іншої людини – усі ці настанови усної історичного методу стали в пригоді у проєктах, розпочатих тоді й сьогоднішніх, спрямованих на збереження пам'яті про названі події.

Відтоді усна історія в країні, як ніколи раніше, отримала міцну підтримку держави, передусім від Українського інституту національної пам'яті, який не тільки ініціював кілька усної історичних проєктів та видав понад 10 томів спогадів (декотрі також у перекладі англійською)⁹, але й першим у країні організував повноцінний онлайн-архів усних історій з вільним доступом до понад 1 600 відео- та аудіоінтерв'ю, що записувалися з весни 2014 року¹⁰.

⁹ Усі видання з усної історії доступні на сайті УІНП: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya>

¹⁰ Архів усної історії. Платформа Українського інституту національної пам'яті: <https://ui.uinp.gov.ua/uk/archive>

Велику популярність усна історія має сьогодні і в недержавних організаціях, як українських, так і закордонних, які здійснюють в Україні численні дослідження, школи, конкурси тощо. Наприклад, з 2011 року Чеська асоціація з міжнародних питань (після 2015 року у співпраці з Українською асоціацією усної історії та Українським інститутом національної пам'яті) проводить конкурс шкільних проєктів з усної історії. Окрім безпосереднього конкурсу, упродовж цих років об'єднана команда фахівців – усних істориків провела низку семінарів для вчителів українських шкіл у всіх обласних центрах країни і тим самим місію з пропагування усної історії в Україні, за словами координатора проєкту, однозначно виконано¹¹.

За тематикою основна кількість сучасних проєктів орієнтована на запис усних історій та вивчення так званого «незавершеного минулого», тобто нещодавніх подій, які ще не встигли стати історією і стосовно яких ще немає усталених пояснень чи інтерпретацій. Ідеться передусім про події та досвіди Революції Гідності, російсько-української війни, волонтерства, переселення тощо. Перші спроби відійти від концентрації уваги на історії жертв та переслідуваних, які були розпочаті в 2010-ті рр., завершилися поверненням до вивчення новітніх кризових ситуацій та пов'язаних з ними героїзму і трагедій. До цього додалася нова тенденція порівняння досвідів трагедій ХХ ст. – передусім Другої світової війни – з досвідами й історіями сучасної війни і зумовленими нею втечами, переслідуванням, опором тощо. Усі ці теми нові, їхня проблематизація та пошуки смислів почалися нещодавно і ще тривають, і в цьому процесі усної історичні ініціативи відіграють дуже важливу роль як у формуванні джерельної бази для подальших студіювань, так і в процесі загальної демократизації і популяризації історичного дослідження.

ЕТИКА, ОПОВІДАЧІ І ДОСЛІДНИЦЬКІ (САМО)РЕФЛЕКСІЇ: ВУЗЛОВІ ПУНКТИ СУЧАСНИХ УСНОІСТОРИЧНИХ ДИСКУСІЙ

Напевно, мало який ще напрям соціогуманітарного знання розвивається так само швидко й динамічно, як усна історія. Вона оперативнісно реагує на техніко-технологічні новації, а також впевнено опановує новітні методології, розширює діапазон своїх методичних та пояснювальних можливостей, переглядає й переосмислює напрацьовані підходи та прийоми як створення джерел, так і їхнього подальшого аналізу. Нижче буде окреслено кілька питань основного на сьогодні проблемного поля реалізації академічної усної історичної ініціативи, дискусія навколо якого об'єднала і авторів цієї збірки статей. Ітиметься про етику усної історичного дослідження в його найширшому розумінні як процесу організації, (спів)творення, аналізу та презентації усної історичного документа, в якому відповідальність історика є базовим центральним елементом. Етику усної історичного дослідження традиційно розуміють як певну сукупність правил – і адміністративно-юридичних, і моральних – які мають спрямовувати та унормовувати діяльність дослідника як «всередині» самого процесу (тобто під час спілкування з оповідачем), так і «ззовні», тобто в площині презентацій результатів

¹¹ Волошин Ю. Ми однозначно виконали місію по пропагуванню методу усної історії в Україні, <https://www.ustnayaistoriya.info/mi-odnoznachno-vikonali-misiju-po-propaguvannju-metodu-usnoi-istorii-v-ukraini/> Тривалою і надалі перспективною була й залишається також співпраця українських НДО та УАУІ з польською фундацією «Добра воля» (керівниця – Аліна Добошевська), результатами якої стали школи і семінари для громадських організацій, які практикують метод усної історії, сотні записаних усних історій, низка фільмів та започаткований громадський архів усних історій. Про український громадський архів усних історій див. тут: <http://oralhistory.com.ua/ai.html>.

дослідження, зокрема в рамках громадського чи політичного активізму, впровадження певної політики пам'яті тощо. Цю сукупність правил усні історики випрацювали від самого початку формування наряду, і на сьогодні етичні стандарти усної історичної дослідження є основним нормативним документом, який регулює діяльність усіх професійних усної історичних інституцій та асоціацій і зі знайомства з яким починається будь-яка ініціатива з організації та запису усних історій. Ці правила в різних країнах сформульовані по-різному, але суть одна: вони гарантують проведення дослідження та використання оповідачів у рамках правових та етичних норм, які захищатимуть як персональні дані оповідача, так і його почуття й гідність. Тут правові норми ґрунтуються на законах кожної окремої країни щодо авторського права, захисту персональних даних та ін., етичні ж основані на стосунках інтерв'юера та оповідача, напрацьовані практикою їхнього міжособистісного спілкування та регулюють як ситуацію інтерв'ю, так і взаємодію між виконавцями і керівником усної історичного проєкту, усією дослідницькою командою та певною спільнотою або соціальною групою, чия пам'ять чи історія стають об'єктом усної історичної дослідження. З початком ХХІ століття дискусія щодо правових та етичних норм усної історичної діяльності містить також питання розміщення усних історій в інтернеті та захист прав третіх осіб, чиї зображення чи власність потрапили до удоступненої в мережі відеоісторії.

На перший погляд прості питання етики спілкування з оповідачем (виглядати охайно та бути ввічливим, давати право вибору оповідачеві щодо часу, місця й тривалості інтерв'ю, виконувати свої обіцянки та поважати гідність співрозмовника, дбати про обов'язкове роз'яснення оповідачеві цілей і задач проєкту та оформлення відповідної документації тощо) стають набагато складнішими та дискусійними, коли ми починаємо поєднувати їх з питаннями пошуку наукової/об'єктивної істини. Адже «через саму природу усної історичного дослідження – контакту віч-на-віч з живою людиною – часто виникають дилеми пріоритету, себто що є важливішим: благополуччя людини чи повага до свідчення. Що трапляється, коли міркування безпеки людського існування починають конфліктувати з презентацією вагомого свідчення? Коли оповідання про історичну правду (якою ми її бачимо зі свідчення) може зашкодити репутації людини <...>? Коли добре ставлення дослідника до спільноти чи переймання долею цієї спільноти зіткається із зобов'язанням розказати правду, яка може зашкодити спільноті в той чи той спосіб? Коли прагнення повноти досліджуваної картини змушує інтерв'юера ставити болючі для оповідача питання? Що відбувається, коли уразливими стають почуття оповідача, котрий вважав стосунки з інтерв'юером дружбою, а той із закінченням проєкту припинив усі контакти? Коли доведено, що інтерв'юер зманіпулював, збрехав чи завдав іншої шкоди наратору в ім'я ймовірної «більшої правди»?¹²

Окрім цього, почуття та ставлення інтерв'юера також не є безумовними, і їх теж варто якщо не аналізувати, то принаймні (само)враховувати в етичній площині нашої дослідницької діяльності. Валері Йоу в цьому зв'язку пише про дилему, яка постає перед дослідником, коли йому потрібно інтерв'ювати людей, чиї минулі погляди або чия діяльність він не схвалює чи навіть ненавидить (дослідниця наводить приклад вивчення історії ку-клукс-клану та інтерв'ювання жінок його лідерів і звичайних діячів цієї організації). Упередженість та почуття дослідника тут зіткаються з необхідністю вивчення всіх сторінок минулого, зокрема негативних, і вибудовування довірливих стосунків у таких ситуаціях є дуже складним завданням¹³. Загалом питання запису усних історій переслідувачів, винуватців чи тих, чия діяльність асоціюється зі злочинною політикою держави чи певної політичної (соціальної)

групи, є питанням, до якого не тільки складно і некомфортно підступатися. Важливість таких записів складно переоцінити, адже вони є невід'ємною часткою відтворюваної панорами минулого, яке без їхнього належного вивчення постає так само неповним, як і в разі попереднього засилля «офіційної» історіографії з її нехтуванням перспективами меншин, забутих жертв і маргінальних груп. Проте наразі є обмаль як апробованого методичного інструментарію та прописаних і відпрацьованих етичних настанов і обмежень, так і дотичної літератури¹⁴, що породжує більше питань і сумнівів, ніж упевненості в необхідності фіксації для подальшого відтворення повної картини минулої події, історій переслідувачів чи просто опонентів. Адже, з одного боку, некритичне тиражування їхніх усних історій може сприяти поширенню певних агресивних чи ксенофобських міфів та ідей, що загрожуватиме подальшим розколом, протистоянням чи новим кровопролиттям. З другого, спроби обійти ці гострі кути через широку історичну й політичну контекстуалізацію таких наративів чи за допомогою вторинних джерел, що критикують точку зору оповідачів, применшують здатність усних істориків надавати голос тим, хто, як правило, відсутній в історії. «Голос людини стає підпорядкованим іншим джерелам влади й авторитету – включаючи дослідницький – тією мірою, якою усні історики саме й хотіли би позбутися, адже це підриває всі зусилля зі спільного творення джерела та демократизації історії, які базуються на наданні людині права розповідати власні історії власними словами»¹⁵.

У цьому контексті не менш складним постає питання вибудовування довірливих стосунків та підтримки взаємодії з оповідачем, який є представником певної меншини чи групи потерпілих, але при цьому транслює нетолерантні, ксенофобські, расистські й інші упередження. Як вивчати долі людей, які репрезентують спільноту, що зазнала досвіду колективного насильства чи переслідування, але з ними не виходить встановити довірливі стосунки чи досліднику психологічно складно їх вислуховувати саме через висловлювання цими людьми морально неприйнятних речей? Як досягти етичного та інтелектуального балансу між дотриманням правил і непорушенням табу певних груп та нашою дослідницькою чесністю? І як нам у своїх дослідженнях перейти від презентації наших оповідачів як зберігачів історій певних «спільнот пам'яті» до зображення їх просто людьми з притаманними нам усім особливостями характеру та життєвим досвідом, ширшим за досліджуваний нами історичний період?¹⁶ Адже зовсім не всі, наприклад, постраждали вважають досліджуване нами переслідування вирішальним у своєму житті, а свій досвід того, хто вижив (survivor), – основоположним для власної ідентичності¹⁷.

Проте навіть якщо дослідження і його предмет не створюють морального та психологічного напруження і виглядають нейтральними, досліднику також не завадить питати себе про себе самого, про своє ставлення до оповідача і всієї ситуації інтерв'ю, що в сукупності поглибить розуміння діалогічної природи усної історичної дослідження, та, як кажуть дослідники усної історії, допоможе об'єктивно поставитися до нашої з оповідачами суб'єктив-

¹⁴ Серед останніх досліджень методом усної історії досвіду та пам'яті переслідувачів див.: Researching perpetrators of genocide / Anderson K. (Editor); Jessee E. (Editor). Madison WI.: University of Wisconsin Press, 2020. 224 p.; Williams T. The complexity of Evil: Perpetration and Genocide. Rutgers University Press, 2020. 280 p.

¹⁵ Jessee E. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings, *The Oral History Review*, SUMMER/FALL 2011, Vol. 38, No. 2. SUMMER/FALL 2011. P. 300.

¹⁶ Постановку цих та інших питань, що виникають у схожих дослідженнях, див.: Sheftel A., Zembrzycki S. Only Human: A Reflection on the Ethical and Methodological Challenges of Working with "Difficult" Stories, *The Oral History Review*, Vol. 37, No. 2. SUMMER/FALL 2010. P. 191–214.

¹⁷ Див. з цього приводу дослідження Генрі Грінспана (Henry Greenspan).

¹² Yow, V. Ethics and Interpersonal Relationships in Oral History Research, *The Oral History Review*, Vol. 22, No. 1. Summer, 1995. P. 52.

¹³ Там само, P. 63.

ності. Пропозиції, що їх одна з перших запропонувала В. Йоу, стосуються важливості розмірковувань над проблемами власної дослідницької упередженості та самоідентифікації, впливу дослідження на самого дослідника, почуттів та ставлень інтерв'юера до оповідача тощо. Вона пропонує замислюватися над такими питаннями: «чому цей проєкт є важливим для мене? У виборі тем і питань – які альтернативи я оминув(ла)? Чому обрав(ла) саме ці? Які ще можуть бути інтерпретації? Чому я їх відкинув(ла)?»¹⁸. Подібних питань, що їх дослідниця називає «етичними питаннями-головоломками», котрі не мають чітких відповідей в «етичних стандартах» та завжди мають розв'язуватися на місці, є дуже багато, вони можуть виникати як на етапі підготовки та проведення, так і презентації результатів усної історичної дослідження. Адже кожне інтерв'ю є продуктом унікальної та динамічної, завжди непередбачуваної взаємодії між двома людьми, контекстуалізованої об'єктивними реаліями сьогодення та суб'єктивними відтвореннями минулого.

Ці взаємодії – між істориком і оповідачем, з одного боку, та істориком і досліджуваним минулим, з другого – формують те основне методологічне «поле напруження», яке регулюють та унормовують етичні стандарти усної історичної дослідження. Цікаву думку в цьому зв'язку сформулювали Шефтель та Зембрицькі, які простежували динаміку розвитку усної історії та її етичних засад з перспективи аналізу двох основних дослідницьких побоювань: зазнати професійної невдачі та нашкодити оповідачеві. Їхній ґрунтовний історіографічний аналіз дозволив дійти висновку, що ці побоювання пройшли три різні, але частково збіжні фази. Перша фаза поширилася на повоєнні декади, тривала в рамках позитивістської парадигми, що розглядала усну історію як переважно емпіричну діяльність, і її побоювання стосувалися обмежень та сумнівів у пошуку об'єктивної істини – альфи й омеги позитивістського знання. Друга фаза охопила останні десятиліття минулого сторіччя та діяльність і відповідні рефлексії дослідників, що випрацьовували в той час феміністичну оптику в соціогуманітаристиці. Методологічні пошуки того часу спрямували усної історичну думку в річище стосунків та суб'єктивностей, а відповідні побоювання націлили її на пошук оптимальних шляхів вибудовання довірливих і справедливих взаємин з оповідачами. Нарешті, третя фаза, що триває зараз, об'єднує підвищену чутливість до документального свідчення, притаманну першому періоду (з його розумінням інтерв'ю як архівного документа), з пріоритетним вивченням суб'єктивностей і владних відносин другої фази, базованим на ставленні до інтерв'ю як нарративного конструкту. Основне побоювання цього третього етапу існує на міждисциплінарних перехрестях аналізу всього процесу «роблення/doing усної історії»: від стосунків між партнерами під час «ситуації інтерв'ю» до впливу вже записаних усних історій на певні групи, суспільства та історичне знання в цілому. У центрі цього третього етапу, що триває і породжує нові й нові виклики, автори розміщують намагання усної історичної практики шукати і знаходити певні баланси. Цими балансами автори називають здатність бути «добрим» усним істориком, тобто розумітися на методологічних засадах усної історії та вміло поєднувати за потреби позитивістську «суворість» формування усної історичної свідчення з постмодерністською багатовекторністю його подальшого аналізу; вміння мінімізувати шкоду, що її дослідник може заподіяти оповідачеві своїм намаганням будь-якою ціною одержати певні дані та факти, наполегливим розпитуванням про болісні події, ненавмисним розголошенням інтимної інформації тощо; а також майстерність зберігати контроль над процесом формування усної історичної свідчення з одночасною повагою до оповідача, котрий може бачити й реалізовувати в процесі інтерв'ювання відмінні від дослідницьких інтенції та ідеї¹⁹.

¹⁸ Yow, V. «Do I like Them Too Much?»: Effects of the Oral History Interview on the Interviewer and Vice-Versa, *The Oral History Review*, Vol. 24, No. 1. Summer, 1997. P. 78.

¹⁹ Sheftel A., Zembrzycki S. Who's Afraid of Oral History? Fifty Years of Debates and Anxiety about Ethics, *The*

Ці доволі давно проблематизовані питання контролю та впливів в інтерв'ю (та споріднений з ними феномен «розділеної влади/повноважень», який сформулював Майкл Фріш) останнім часом набули нової актуальності. Це пов'язано з глобальними викликами, що постали перед світом на початку ХХІ століття, кризами, революціями та переломовими моментами, через які пройшли і які переживають суспільства різних країн і континентів. Багато з цих викликів справили на усну історію помітний вплив, і серед них один з найістотніших пов'язаний з ситуацією, що постала перед усними істориками (пост)конфліктних високополітизованих суспільств: як, за якими методичними правилами та етичними стандартами організувати, записувати та аналізувати усні історії учасників нещодавніх кризових ситуацій? Адже тут обов'язкового перегляду та додаткового осмислення потребують майже всі усталені кроки усної історичної дослідження: від вирішення, чиї саме усні історії ми будемо записувати і як гарантуватимемо безпеку кожного оповідача, до усвідомлення нашої власної «включеності» в досліджувану ситуацію з усіма обмеженнями, які накладає на нас як дослідників поточна історична політика та загальний політичний ангажемент. Так, усна історія майже завжди мала справу з дослідженням криз та їхніх впливів на життя й досвіди їхніх учасників, але переважно тих криз, які минули давно. З недавніх часів усні історики все частіше стають втягнутими в дослідження поточних кризових та післякризових ситуацій, що пропонують нові абсолютно унікальні можливості, проте водночас породжують важливі занепокоєння. Цією констатацією відкривається одне з небагатьох сучасних видань, присвячене усній історії (пост)кризових часів – збірка статей та усних історій «Слухаючи на вістрі», редактори й автори якої розмірковують над особливостями таких усної історичних досліджень. Серед різних цікавих спостережень про відмінності усної історичної дослідження від інших видів інтерв'ювання «по гарячих слідах» (передусім журналістського та терапевтично-психологічного, які, на противагу від усної історичної інтерв'ю не створюють історичний документ) автори наголошують на такій, на їхній погляд, основній важливій характеристиці усної історичної практики кризових часів, як її здатності зафіксувати свіжі емоції щодо нещодавньої події до того, як ці емоції почнуть тьмяніти під впливом подальших змін та неминучих інтерпретацій. Навіть більше, це збереження гарячих спогадів стане в пригоді під час подальших досліджень, адже «ми ще багато чого не знаємо про те, як працює пам'ять, і усні історики можуть багато чого додати до цього знання. Записуючи усні історії в кризовому середовищі одразу після події, а потім через певну кількість років, ми зможемо додати трохи розуміння до того, як працює пам'ять»²⁰.

Саме такими розміркуваннями щодо особливостей «записів про сучасне», етичних настанов відповідного дослідження, балансу голосів та відповідальності учасників відкривається ця збірка статей. Галина Боднар у своїй розвідці вперше порушує складні питання здійснення академічного усної історичного дослідження революції та війни в Україні з акцентом саме на записі усних історій їх учасників: які особливості характеризують інтерв'ю по «гарячих» фактологічних та емоційних слідах події, як оповідачі/ки вибудовують свою оповідь, часто поринаючи у відповідні спогади вперше саме під час інтерв'ю, якою є роль та місце дослідника/ці, котрий/а сам/а був/ла учасником/цею досліджуваних подій. Продовжує ці рефлексії Наталя Отріщенко, яка переносить дослідницький наголос на аналіз ролі усної історії в діяльності неурядових організацій. Усну історію авторка розглядає з перспективи активістської практики з реалізації так званих «учасницьких проєктів», тоб-

Oral History Review 2016, Vol. 43, No. 2. P. 338–366.

²⁰ Cave M. Introduction: What remains. Reflections on Crisis Oral History, *Listening on the Edge: Oral History in the Aftermath of Crisis*, Edited by Mark Cave and Stephen M. Sloan, Oxford University Press, 2014, P. 6.

то ініціатив з дослідження певного минулого, до участі в яких оповідачі/чки як повноправні учасники/ці всього проєкту залучаються не тільки для запису власних усних історій, але й для розроблення загальної стратегії проєкту та обговорення одержаних результатів. Авторка проблематизує відповідальність усіх учасників/ць таких проєктів на всіх етапах їх проведення та наприкінці статті порушує питання загальних перспектив для публічної усної історії.

Аналізу самоописів оповідачів/ок, стратегій та наративних методів, які вони використовують для того, щоб надати сенсу певним діям та локаціям свого життя вже у завершеному радянському минулому, присвячені розвідки наступного тематичного блоку. Результати ретельного вивчення цих шляхів вибудовування оповіді містить стаття Наталії Ханенко-Фрізен, в котрій авторка не тільки проаналізувала питання особистої селянської дієздатності, якою вона представлена в наративах колишніх радянських колгоспників/ць, але й порушила важливе питання перегляду запроваджуваних у сучасному українському публічному дискурсі ревізій радянського досвіду колгоспного господарювання, за якими колгоспному селянству приписується роль пасивної жертви, усе життя якої було трагічним та нещасливим. Докладним описом методики аналізу селянських наративів та розлогим цитуванням їхніх уривків Н. Ханенко-Фрізен переконливо доводить самопозиціонування оповідачів як людей дієздатних і активних, минуле яких було сповнене особистих перемог, досягнень, реалізацій та здобутків. Вивченню стратегій представлення та надання сенсу вже не діям, а місцям, засобам «вписування» самого себе в певні помешкання і локації, котрі колись належали зовсім іншим, «зниклим» людям, присвячено розвідку Елеонори Нарвселіус. Для свого аналізу «мнемонічної роботи» з простором, а саме з помешканнями, котрі до Другої світової війни належали полякам чи євреям Львова, а потім перейшли у власність нових жителів міста, авторка обрала класифікацію стратегій переозначення місць колишнього насильства і трагедій Кеннета Фути. У статті показано, наскільки різним, багатокомпонентним та винахідливим може бути це переозначення колись чужої власності, що мала свою, часто непросту й трагічну історію.

Третій тематичний блок цього збірника представлений двома дослідженнями, які об'єднала невичерпна для усної історії тема Другої світової війни, її нових героїв і сюжетів, яких продовжують відкривати і проблематизувати усноісторичні дослідження. Такими новими героями/їнями стали для розвідки Андрія Усача неєврейські свідки Голокосту на українських теренах, а новим малодослідженим на сьогодні сюжетом – участь у переслідуваннях місцевих винуватців Голокосту. Саме усні історії, за твердженням дослідника, містять багато як нової фактографічної інформації про локальні події, недоступні в інших джерелах, так і інформації оціночної, суб'єктивної, яка демонструє ставлення неєврейського населення до переслідуваних і переслідувачів та місце, яке в спогадах про війну посідає тема Голокосту. Багато актуальних і болючих питань пам'яті про Другу світову в її порівнянні та переосмисленні з позицій російсько-української війни, що триває, порушує у своїй статті Дмитро Титаренко. Він аналізує причини й характер війни, образ ворога і друга, якими вони вибудовуються в оповідях респондентів, переважно людей поважного віку, які пережили обидві війни і майже ніколи, окрім запису цих усних історій, не заходили в довгі спогади, зіставлення та інтерпретації. Окрім вивчення цих та інших цікавих пояснень та паралелей, на початку статті буквально одним дотиком автор порушує надважливе для дослідницької етики питання про не-

прийнятну та навіть шокуючу для професійної усноісторичної спільноти зверхність і пихатість деяких колег, які дозволяють собі недозволене – бридливість до оповідача і зневагу до колеги по цеху.

Статті наступного четвертого блоку висвітлюють до сьогодні майже не вивчені грані начебто вже добре відомого й дослідженого феномену українського дисидентства. Обидві авторки розвідок цього блоку звернулися до теми пам'яті про шістдесятництво жінок і членів сімей його відомих представників. На основі аналізу усних історій дітей з сімей українських дисидентів Ірина Єзерська-Вдовіна відтворює складну картину використання радянським режимом «родинного чинника» в переслідуванні інакодумців, показує, яким запам'яталося дитинство тих осіб, які зростали в постійному напруженні опосередкованого й відвертого переслідування. Аліна Добошевська презентує перші результати свого соціологічного дослідження, присвяченого життєвим траєкторіям жінок, які були пов'язані з українським дисидентським рухом, і на основі усних історій аналізує первинну соціалізацію та подальшу роботу цих жінок у русі опору, переслідування та обмеження, з якими вони стикалися внаслідок цієї участі, та інші моменти їхнього нестандартного для більшості радянських людей досвіду, тим самим пропонуючи нову перспективу для подальших досліджень біографічного досвіду часів тоталітаризму.

Актуальні для (пост)кризових суспільств питання цензурування власних оповідей, вибудовування наративних схованок та застосування оповідних фільтрів розглядають у своїх статтях автори п'ятого тематичного блоку збірника Оксана Годованська та Мартін-Олександр Кислий. Автори долучаються тут також до дискусій щодо важливої ролі дослідника в конструюванні усноісторичних наративів з перспективи вивчення ролей і належностей, що на них екстраполюють оповідачі: з якою установою їх ідентифікують, які ідеології та очікування приписують, розглядають їх «своїми» або «чужими» тощо.

Останній шостий блок збірника представлений двома перекладами класичних на сьогодні робіт провідних усних істориків, які багато років працюють у цьому напрямі, мають величезний практичний досвід проведення інтерв'ю та ґрунтовний доробок з їхнього аналізу. Текст Дональда Річі є розділом його хрестоматійного путівника «Роблення усної історії», що витримав уже чотири перевидання. Цей текст присвячений практичним питанням безпосереднього проведення інтерв'ю, які супроводжують будь-яке дослідження та знайомство з якими стане в пригоді як тим, хто тільки починає свою практику усного історика, так і тим, хто має неабиякий власний досвід. Робота Алессандро Портеллі про етичні настанови усної історії ставить чергові наголоси на цьому найважливішому питанні та слугує символічним завершальним акордом усього збірника, в якому поряд із рефлексіями щодо очікувань та реалій проведених досліджень, аналізом ситуацій і питань, які спрацювали і які ні, розмірковуваннями щодо того, яких можна дійти узагальнень та які дати пояснення тим випадкам, які на узагальнення не надаються, етичні питання залишаються основними та провокують на подальші дослідження.